

منابع رجالی دوره صفویه

مرضیه دهقان*

چکیده

بعد از ضعف و زوال تیموریان در اواخر سده ۹ و آغاز سده ۱۰، انتقال کانون تحرکات سیاسی از شرق به غرب و مرکز ایران، تأسیس حکومت شیعی صفوی و درگیری این دولت در دو قسمت غرب با عثمانیان و شرق با ازبکان، نحوه نگارش مورخان نیز تغییر یافت. ویژگی مهم آثار این دوره تسلط اندیشه و فکر شیعی بود بیشتر مورخان خط و زبان فارسی را نیز برگزیدند. تعداد آثار زیاد شد اما دیگر تحلیلی تاریخی در کار نبود فقط توصیف و تشریح بود از جمله این منابع، کتب رجالی است که در این دوره از جمله کتاب های مهم به شمار می رود از نظر نگارنده کتابهای رجالی به چند دسته تقسیم می شود: ۱- کتاب های که فقط جنبه رجالی دارند و در این گونه کتاب ها، فقط شرح احوال و آثار بزرگان مطرح می شود ۲- کتاب هایی که از نظر تاریخی مهم هستند اما در این کتاب ها، چند فصل - هر چند کوتاه- به علم رجال پرداخته شده است.

کلیدواژه ها: صفویه، تاریخ نگاری، منابع رجالی.

کتاب های دسته اول شامل صفوه الاثار فی اخبار الاخیار، لؤلؤ البحرین فی الاجازات و التراجم رجال الحدیث، انوار البدرین فی تراجم علماء القطیف و الاحساء و البحرین، مرآت الاحوال جهان نما، تاریخ اصفهان و ری، تذکره القبور یا رجال اصفهان، قصص العلماء، أمل الآمال فی ذکر علماء جبل عامل، وقایع السنین و الاعوام، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات و نجوم السماء، انوار النعمانیة، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، مجاس المؤمنین، تذکره نصرآبادی و تحفه سامی می شود. کتاب های دسته دوم نیز حبیب السیر، احسن التواریخ و عالم آرای عباسی است. البته دو کتاب دیگر نیز به لاتین چاپ شده است.

در ابتدای کار به ذکر دسته دوم این کتاب ها می پردازیم:

۱- حبیب السیر: کتابی است تاریخی که تاریخ عمومی را از زمان خلقت تا سال ۹۳۰ ه.ق. در برمی گیرد دارای یک مقدمه به نام افتتاح و یک خاتمه به نام سه جلد است که هر مجلد آن به ۴ قسمت

* کارشناس ارشد تاریخ دانشگاه الزهرا تهران

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۵/۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۷/۷/۲۰

و جزء تقسیم می شود. تاریخ شروع به تألیف این کتاب، سال ۹۲۷ هـ.ق. و پایان آن سال ۹۳۰ هـ.ق. در هرات بوده است.^۱

مؤلف کتاب در بیان سلطنت هر پادشاهی، چند تن از بزرگان آن دوره را نیز نام می برد. مثلاً در ذکر ایام سلطنت چنگیز خان مغول، ذکر شیخ نجم الدین کبری را می آورد و زندگی، آثار و خدمات او را یاد می کند البته مؤلف در این موارد، بیشتر از رجال فرهنگی یاد می کند او خطاطان، منجمان، عالمان، فاضلان و شاعران، را به همراه چند نمونه از شاعرشان نام می برد و توضیحات مختصری درباره آن ها می دهد. حتی مؤلف کتاب از رجال زمان ممالیک هم یاد می کند؛ مثلاً رجال زمان الملک الظاهر بیبرس بلنقداری، پنجمین امیر سلسله ممالیک بحری در مصر، را نام می برد.^۲

۲- *احسن التواریخ*: این کتاب تاریخ عمومی است که شامل ۱۲ جلد است. مؤلف حوادث را سال به سال ذکر کرده است. جلد ۱۲ آن مشتمل بر اخبار زمان شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب صفوی و شاه اسماعیل ثانی تاجلوس سلطان محمد خدابنده است و در این جلد، احوال سلاطین روم، خوانین جغتای و ازبک و مشاهیر علما، امرا، وزرا و شعرایی که معاصر زمان خود مؤلف بوده، آورده شده است. به عنوان مثال، مؤلف وقتی وقایع سال ۹۱۹ هـ.ق. را می گوید، از خطاطان گذشته یاد می کند و سبک و سیاق آن ها را توضیح می دهد.^۳

در این کتاب نام رجال فرهنگی، نظامی و سیاسی در ذیل وقایع هر سال آورده شده است.

۳- *تاریخ عالم آرای عباسی*: کتابی تاریخی است که درباره رویدادهای سلسله صفوی از آغاز تا مرگ شاه عباس اول به وسیله اسکندر بیگ منشی نوشته شده است. این کتاب مشتمل بر ۳ جلد است که جلد اول آن یک مقدمه و دوازده مقاله از چگونگی به قدرت رسیدن صفوی تا آخر پادشاهی سلطان محمد خدابنده است.

جلد دوم دو بخش است؛ بخش لول وقایع زمان شاه عباس اول از آغاز تا سال ۱۰۲۵ هـ.ق. و

بخش دوم جلد سوم آن نیز هست که رویدادهای ۱۲ سال آخر حکومت شاه عباس را در بر می گیرد.

مؤلف وقایع را به ترتیب سال وقوع نوشته است. از وجوه اهمیت این کتاب این است که فصلی درباره زندگی علماء دانشمندان، نقاشان، شعرا، موسیقی دانان، سران سپاه و رجال حکومت صفوی با ذکر تاریخ تولد و وفات آنان دارد.

۱- گلچین معانی، احمد تاریخ تذکره های فارسی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ج ۲، ص ۵۸۵

۲- نوایی، عبدالحسین (۱۳۷۹). *رجال کتاب حبیب السیر*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ص ۶۲

۳- گلچین معانی. همان، ص ۳۳۹.

رجال کتاب تاریخ عالم آرای عباسی بیشتر از نظر دیوانی و حکومتی قابل توجهند^۱

کتاب های قرن ۱۰ و ۱۲ هـ.ق.

نگارنده این کتابها را به دو دسته تقسیم کرده است کتابهایی که به عربی نوشته شده اند و کتاب هایی که به فارسی نوشته شده است.

کتابهای صفوه الاثار فی اخبار الاخبار لمؤلؤ البحرین فی الاجازات و التراجم رجال الحدیث، انوار البدرین فی تراجم علماء القطیف و الاحساء و البحرین، امل الأمل فی ذکر علماء جبل عامل، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات بنجوم السماء و انوار النعمانیة، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء به عربی می باشد و کتاب های مرآت الاحوال جهان نما، تاریخ اصفهان و ری، تذکره القبور، قصص العلماء و وقایع السنین و الاعوام و مجالس المؤمنین، تحفه سامی و تذکره نصر آبادی به فارسی است.

عالمان و رجال نویسان عصر صفوی دو دسته بودند. گروهی که ایرانی بودند و خط و زبان آن ها فارسی بود، مانند قاضی نور الله شوشتری صاحب کتاب مجالس المؤمنین، گروهی منشأ غیر ایرانی داشتند و از جاهای مختلف به ایران مهاجرت می کردند، مانند سید نعمت الله جزایری. ولی همه آنها یک وجه مشترک داشتند. همه آن ها شیعه بودند و علاقه خاص به احیای احادیث شیعی داشتند. با رشد علاقه، نسبت به احیای افکار و احادیث شیعی، خود به علم رجال هم گسترش پیدا می کرد^۲

در این بخش ابتدا کتابهای فارسی را معرفی می کنیم.

۱- مرآت الاحوال جهان نما:

مؤلف این کتاب، آقا احمد بن محمد علی بهبهانی است و با تصحیح علی دوانی در سال ۱۳۷۲ در دو جلد چاپ شده است.

ابتدا شرح حالی از مؤلف کتاب آورده می شود.

آقا احمد بهبهانی، نوه استاد وحید بهبهانی در سده دوازدهم هـ.ق. می زیست. او در ۱۱۹۱ هـ.ق. در کرمانشاه متولد شد علوم مقدماتی را در همان جا آموخت و در ۱۲۱۰ هـ.ق. به عتبات عالیات رفت. شهرهای مهم آن جا را دید و از محضر استادان بزرگی استفاده کرد. سپس در ۱۲۱۸ به بندر عباس رفت و در ۱۲۲۰ وارد بندر بمبئی شد. او از ۱۲۲۰ تا ۱۲۲۵ هـ.ق. در هند بود و در مدت همین پنج سال،

۱- حداد عادل، غلامعلی. (۱۳۸۰). دانشنامه جهان اسلام. نوایی، عبدالحسین. تهران: دایره المعارف اسلامی. ج ۶ ص ۲۳۴.

۲- صفا، ذبیح الله. (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات ایران. انتشارات فردوس، ج ۵ ص ۲۴۴.

کتاب *مرآت الاحوال جهان نما* را نوشت. از اساتید او می توان آخوند ملا اسماعیل عقدایی یزدی و شیخ مهدی کاتب و شیخ جعفر نجفی و شیخ اسدالله دزفولی را نام برد.

آقا احمد بهبهانی در هند با میر عالم و میر عبداللطیف شوشتری ملاقات می کند. میر عبداللطیف شوشتری نواده محدث نامی سید نعمت الله جزایری بود دیندار با چنین شخصیت هایی روند زندگی آقا احمد را عوض می کرد. از شاگردان آقا احمد نیز می توان به میر محمد علی بن میر نثار علی، معین الملک حسن قلی خان، میرزا رستم علی، نور الحسن ملقب به نواب خان و ... اشاره کرد از آثار و تالیفات آقا احمد بهبهانی که در حوزه فقه، اصول، نحو، حدیث، تفسیر، کلام و تاریخ و اخلاق تنوین شده است، می توان به موارد زیر اشاره کرد.

الدرر القرویه فی الاحکام الالهیه در فقه، محمودیه در علم نحو، *مخزن القوت*، *مناهج الفقه*، *تعلیق بر تفسیر بیضاوی*، شرح خلاصه الحساب شیخ بهایی، *عقد جواهر الحسان*، *تاریخ ولاده الائمہ (ع)* و *مرآت الاحوال جهان نما*. که البته جمع کتابهای آقا احمد بهبهانی به ۲۴ جلد می رسد^۱

مرآت الاحوال جهان نما: این کتاب، از مآخذ بسیار مهم در تاریخ و جغرافیای هند و قسمتی از ایران و شرح حال فاضلان و عالمان می باشد. کتاب *مرآت الاحوال پنج مطلب* و یک خاتمه دارد پنج مطلب و خاتمه جلد اول کتاب را تشکیل می دهد و شرح مطلب پنجم که به سه مقصد تقسیم می شود نیز در این جلد از کتاب است. مقصد اول، مطلب پنجم، شامل مجملی از احوال مؤلف از بدو ولادت در ۱۱۹۱ هـ. ق. تا ورود به بمبئی در ۱۲۲۰ هـ. ق. و مقصد دوم، احوال مؤلف از بدو ورود به بمبئی تا دوران اتمام کتاب است.

مقصد سوم، که جلد دوم را تشکیل می دهد، دارای مقدمه و سه مقام و خاتمه است. این مقصد به سلاطین کشورهای مثل چین، روس، آمریکا و آفریقا می پردازد و حکومت و ریاست آن ها را شرح می دهد. خاتمه کتاب هم در نصاب متعلق به سلطنت است.^۲

اهمیت این کتاب در علم رجال در این است که در این کتاب، نکات مهمی درباره مردان و زنان خاندان علامه مجلسی، نیای اعلاى مادری مؤلف، آمده است، که شاید این اطلاعات در هیچ جای دیگر نباشد و همچنین اطلاعات جالبی درباره هند و کمپانی هند شرقی نیز در کتاب هست.^۳

۱- آقا احمد بهبهانی. (۱۳۲۲). *مرآت الاحوال جهان نما*. مصحح علی دوانی. تهران: ناشر مرکز فرهنگی قبله. ج ۱، مقدمه.

ص ۱۰.

۲- همان، ص ۴.

۳- *مرآت الاحوال جهان نما*، ص ۶

شیوه کار بهبهانی در این کتاب، مانند شیوه شیخ محمد علی مزین در *تاریخ مزین* و میر عبداللطیف شوشتری در نگارش *تحفه العالم* است، اما بهبهانی بیشتر تحت تأثیر شوشتری قرار گرفته است. عبداللطیف در کتاب خود، شرح مفصلی درباره رجال خاندانش می نویسد و از هر شهری که در هنگام مسافرت به غرب در آن اقامت داشته، علما و بزرگان را نام می برد.^۱ بهبهانی هم همین کار را می کند. به عنوان مثال در مطلب اول، شرح حال اولاد و بازماندگان محمد تقی مجلسی را می آورد این مطلب دارای ۵ فصل است، که هر فصلی به فرد دیگری اختصاص می یابد البته همه فرزندان محمد تقی مجلسی هستند مطلب دوم احوال فرزندان ملامحمد باقر مجلسی است، که به همان گونه مطلب اول است. مطلب سوم و چهارم هم به همین صورت است و از مطلب پنجم به بعد به هند و مسایل مربوط به آن می پردازد.

بهبهانی، در بیان احوال خاندان مجلسی، آن قدر ظرافت به خرج می دهد که فرزندان دختر ملامحمد تقی مجلسی و دیگر برادران آن ها را با تفصیل تمام می آورد. به همین جهت کتاب او، برای مطالعه زندگی خاندان مجلسی، بسیار مفید است.^۲

۲- *تاریخ اصفهان و ری و همه جهان*. به قلم میرزا حسن خان شیخ جابری انصاری. کتاب با این بیت آغاز می شود:

که گوید اصفهان نصف جهان است   جهانی گر بود، آن اصفهان است

به گفته خود مؤلف، کتاب سه جلد است. جلد اول در مباحث مهمی درباره اصفهان از سال های اولیه اسلام تا دولت قاجاریه، که سال به سال ذکر شده و وقایع هر سال در ذیل آن سال آمده است. علاوه بر آن تاریخ ری هم به طور مختصر بیان شده است. جلد دوم شرح پاره مبانی ملتی و دولتی و بساتین باستانی و جلد سوم سرگذشت ناموران هنری این سرزمین است. البته، تمام این سه جلد در یک جلد کتاب آمده و حسین عماد زاده آن را تصحیح و چاپ کرده است.^۳

هر صفحه در این کتاب، شامل دو قسمت است که قسمت بالایی با یک خط از قسمت پایینی جدا می شود. در قسمت بالای صفحه، بنای اصفهان و تاریخ اصفهان را از ابتدای ورود اسلام به ایران توضیح می دهد. تاریخ عباسیان و روزگار هارون الرشید را یاد می کند. حکومت مردلوویج دیلمی و آل

۱- همان، ص ۱۸.

۲- *مرآت الاحوال جهان نما*، ص ۲۰.

۳- میرزا حسن خان شیخ جابری انصاری. (۱۳۲۱). *تاریخ اصفهان و ری و همه جهان*، ناشر حسین عمادزاده، مهر، ۱۳۲۱.

زیار، عماد الدوله و رکن الدوله بویه‌ی و چگونگی فتح اصفهان، حکومت غزنویان، سلجوقیان، طغرل سلجوقی و آلب ارسلان و ملکشاه را به طور مختصر توضیح می‌دهد. حکومت اسماعیلیان و حسن صباح را می‌آورد و این روند ادامه دارد.^۱

در قسمت پایین صفحه، مؤلف ابتدا، جغرافیای اصفهان و ری را می‌آورد. گفته‌های یاقوت و حمزه اصفهانی را در مورد اصفهان ذکر می‌کند. در تاریخ ری ذکر بزرگان، هنرمندان و فضلالی ری را می‌آورد و در مورد دین و مذهب مردم ری صحبت می‌کند. بناهای اصفهان و هجوم مغولان را توضیح می‌دهد. این روند، فقط ۲۶ صفحه از کتاب را در بر می‌گیرد و از این جا به بعد، شماره گذاری می‌کند. او از شماره ۱ تا ۱۳۶۲ پیش می‌رود. هر شماره، نشان از وقوع آن حادثه در آن سال دارد و هر حادثه به صورتی خیلی خیلی کوتاه و مختصر آورده شده است. به عنوان مثال، شماره ۱، هجرت رسول (ص) به مدینه، شماره ۲ جنگ بدر، شماره ۳۱ قتل یزدگرد، بعد از آن که ۱۶ سال در فارس و کرمان و سیستان و خراسان با سوارانش گردش کرده و ملک خود را از دست داده است.

انقراض ساسانیان، تجدید فتح کابل و سیستان و جنگ طبرستان و رفتن عبدالله بن عامر به خراسان و فتح مجاشع بن مسعود کرمان را و مردن ابوسفیان هاشمی و ابودرداء و جنگ معوبه در تنگه قسطنطنیه.^۲

در ذکر این اعداد و سال ها، سال وفات بزرگان نیز آورده شده است، مثلاً «۷۷۹- وفات ابن بطوطه سیاح»^۳ ۱۱۲۳- وفات علم الهدی ملامحمد ولد ملا محسن فیض، صاحب اصول الدین» و این تا آخرین صفحات کتاب ادامه دارد.

اما از نظر رجالی، این کتاب، آن جایی که به حکومت صفوی می‌پردازد، از علما و فضلالی اصفهان یاد می‌کند و فقط مؤلف به آوردن نام این افراد، اکتفا می‌کند، و البته این کار مؤلف همراه با دسته بندی است. به عنوان مثال، فلاسفه و طبیبان را در یک قسمت،^۴ مهندسیین و منجمین پارسی زبان را در یک قسمت، فقها و خطبا و متبحرین در علم نحو و لغات غربیه را در یک قسمت و دانشوران و شاعران

۱- همان، ص ۱۸.

۲- تاریخ اصفهان وری، ص ۳۱.

۳- همان، ص ۱۵۷.

۴- همان، ص ۴۰۱.

شیرین زبان - چه عربی و چه فارسی - را در یک قسمت دیگر نام می برد.^۱ اطلاعات او در این باره بسیار عالی است، چون یک منطقه خاص را مدنظر دارد و از پراکنده گویی می پرهیزد.

۳- تذکره القبور یا رجال اصفهان. نام اصلی کتاب تذکره القبور است. و عبدالکریم جری یا گزی مؤلف این کتاب است. این کتاب به وسیله مصلح الدین مهدوی تصحیح و چاپ شده است. این کتاب، معرف عده ای از عالمان، عارفان، حکیمان، شاعران، فیلسوفان، مورخان و نویسندگان است که یا اهل اصفهان بوده اند، یا تنها در آن شهر می زیسته اند، و در همان شهر هم فوت کرده اند. مأخذ کتاب یا از مدارک معتبر بوده و یا از افراد امین در شهر، استفاده شده است. طرح اصلی کتاب شامل ۱۰۰ نفر از علما و شعرا و عرفای اصفهان می باشد.

که بعدها این کتاب نامش تغییر کرد و به نام رجال اصفهان نامیده شده و ۷۰۰ نفر مورخ تقریباً درباره زندگی، آثار و کرامات افراد مطالب کامل و قابل توجهی را می آورد و افراد را با اسم کوچک آن ها و بر طبق حروف الفبا منظم کرده است.

۴- قصص العلماء از میرزا احمد تنکابنی (محمد بن سلیمان بن محمد رفیع بن عبدالمطلب بن علی التنکابنی). جد او آخوند عبدالمطلب بود و از مشاهیر علما بود. تنکابنی کتاب های زیادی دارد، از جمله آن ها قصص العلماء که در علم رجال بسیار با اهمیت است.^۲

این اثر ارزنده، شرح حال ۱۵۶ تن از علمای شیعه است که ذکر نام آن ها بدون ترتیب حروف الفبا است. سال تألیف کتاب ۱۲۹۰ هـ.ق. است. و خود مؤلف می گوید که قصص العلماء را در نتیجه پنجاه سال تتبع نوشته است. نگارش آن در مدت ۳ ماه و پنج یا شش روز کم بوده است.^۳

تنکابنی، در معرفی افراد، سال تولد، مرگ، چگونگی تشکیل زندگی و ازدواج، کرامات و فضایل آن ها را می آورد و عقیده دارد که یادآوری این مطالب، سبب استحکام اعتقادات مؤمنان می شود.^۴

بخش آخر کتاب، ۲۶ باب دارد، اسم فیلسوفان یونانی را می آورد و جملاتی از هر کدام نقل می کند. باب دوم طوایف مجوس را دسته بندی می کند و از زرتشت و مزدک نام می برد. در باب سوم، از طوایف یهود و نصاری سخن می گوید.

۱- همان، ص ۳۹۹.

۲- تنکابنی، میرزا احمد (۱۳۸۰). قصص العلماء. مقدمه و تصحیح خوانساری. تهران: مؤسسه فرهنگی حضور، ص ۸۹.

۳- همان، ص ۳۶.

۴- همان.

باب چهارم کتاب شامل فرق اسلام، به خصوص تشیع است. باب پنجم تقسیم بندی خوارج و تاریخ کوتاهی از روزگار آن هاست. و همین طور ادامه دارد. از معتزله، صوفیان، مرجیان، کرامیه، اهل سنت، اهل عدل و جبر تشیع و... در باب های مختلف یاد می کند و هر کدام را دسته بندی می نماید. از بزرگان آن ها نام می برد و سرانجام شرح حال آن ها را می نویسد. او همچنین باب هایی در علم حدیث، ثقه یا نائقه بودن افراد نیز پرداخته است.

۵- *وقایع السنین و الاعوام*. گزارش های سالیانه از ابتدای خلقت تا سال ۱۱۹۵ هـ. ق. تألیف عبدالحسین خاتون آبادی.

مؤلف این کتاب، از بزرگان اوایل قرن ۱۲ هـ. ق. است که در ۱۰۳۹ هـ ق تولد یافته و در ۱۱۰۵ در گذشته است. استادان خاتون آبادی، محقق سبزواری صاحب *کفایه*، میرزا رفیعای نائینی طباطبایی، صاحب *حاشیه اصول کافی*، محمد تقی مجلسی و میر محمد باقر خاتون آبادی در فقه و اصول و آخوند ملاعبدالله تونی صاحب *واقیه* و ملا احمد تونی صاحب *حاشیه بر شرح لمعه*، بودند. از جمله دیگر تألیفات خاتون آبادی، شرح بر *قصیده رائید شاطبی* معروف به *عقیله*^۱ و کتاب *وقایع السنین و الاعوام* است که به فارسی نوشته شده و البته اصل آن از بین رفته است. اصل کتاب تا سال ۱۰۹۷ هـ. ق. را در بر می گیرد، اما پس از آن نوادگان و فرزندان خاتون آبادی، بخش هایی به آن افزوده اند.

مؤلف سال های طولانی از عمر خود را در مسافرت گذراند. به حج رفت و امام زیدیه، اسماعیل بن قاسم حسنی را دید. به مشهد و مصر رفت. نسب او از طرف پدر به زین العابدین می رسد و از طرف مادر به سادات سبزواری که از بنی مختار بودند.

کتاب *وقایع السنین و الاعوام*، تاریخی است مختصر، به ترتیب سال ها آمده و وقایع مهم تاریخی در آن ضبط شده است.

در ذکر تاریخ دقیق، ماه و سال وقوع وقایع، از کتاب *مروج الذهب مسعودی* کمک می گیرد. کار او در واقع نوعی سروسامان دادن به این کتاب است و می شود گفت، که کتاب *مجموعه معتبری* است از وقایع ابتدای خلقت تا سال ۹۸۰ هـ ق. علاوه بر این تاریخ فوت افراد بزرگ و مشاهیر زمان و فضلا و معارف به طور مختصر و موجز از ابتدای خلقت تا سال ۱۰۹۹ هـ. ق. در کتاب درج است.

فصل دهم این کتاب مربوط به سلسله صفوی است و بیشتر تاریخ سیاسی را توضیح می دهد. با این حال افراد خاندان را نام می برد، و در ذیل هر سال، تولد و مرگ افراد را می گوید. نسب نامه صفوی را تا

امام موسی کاظم (ع) ادامه می دهد. بیشتر افراد ذکر شده در این کتاب سادات و شعرای هر دوره اند که ذکر آن ها خیلی مختصر و جزیی است.^۱

۶- *مجالس المؤمنین*. مؤلف این کتاب قاضی نور الله شوشتری است. این کتاب بر مبنای نشر دعوت شیعه نوشته شده است. *مجالس المؤمنین* با مدح ائمه اطهار شروع می شود و به خلافت حضرت علی می پردازد. این کتاب تاریخ کوتاهی را توضیح می دهد و به ظهور فرقه های مختلف از جمله معتزله و اشاعره اشاره می کند و علمای شیعه ای را ذکر می کند که در زاویه تقیه خود را شافعی و یا حنفی نموده اند او اهل حدیث و اهل خبر و پیروان هر یک از این گرایش ها را نام می برد.^۲

در این کتاب ذکر احوال بعضی از مشاهیر شیعه از میان صحابه و تابعین و مجتهدان و راویان احادیث و حکما، عظامی ائمه، صوفیان، سلاطین، امراء، شعرا و وزرا آورده شده است. این کتاب یک فاتحه و دوازده مجلس دارد.

در قسمت فاتحه کتاب، تعریف شیعه، امامان اثنی عشری، انشعابات شیعه که بیشتر از کتاب *ملک و نحل شهرستانی* گرفته شده، آمده است. در این قسمت مسأله نبوت و امامت، نام امامان و زندگی آنها به صورت مختصر آورده شده است. مجلس اول در ذکر بعضی از اماکن شریفه است که برای ائمه شیعه و شیعیان بسیار اهمیت دارد، مثلاً دارالسلام، غدیر خم، فدک، کوفه و... و از ۴۱ منطقه نام می برد.

مجلس دوم بیان احوال چند طایفه است که به شیعه بودن مشهورند: بنوحنیف، بنی مختار و... مجلس سوم در ذکر احوال برخی صحابه به حسب رد و یا قبول اسلام و قدمت زمانی در مسلمان شدن مانند ابوطالب بن عبدالمطلب، عباس بن عبدالمطلب، سلمان فارسی و... است. مجلس چهارم در ذکر برخی از بزرگان متکلم، فاضلان مفسر و محدثین و اعظام اشراف فقها، و مجتهدین، لغویین و تابعین، مجلس پنجم در ذکر برخی فقها و مجتهدین و اعیان، مجلس ششم در ذکر احوال متکلمین و مخبرین و اهل خبر، مجلس هفتم در ذکر مشاهیر حکمای اسلام و متکلمان اعلام که اکثر آن ها به فروع و اصول شریعت پیامبر آگاه بودند، مجلس هشتم در ذکر ملوک نامدار و سلاطین فرقه ناجیه، مجلس نهم در ذکر امرا بزرگ و عالی تبار که اهل جنگ و جهاد در اسلام بودند، مجلس دهم در ذکر احوال وزرا و کاتبان، مجلس یازدهم در ذکر شعرای بزرگ اسلام. (بیشتر شاعران معاصر امامان مد نظر مؤلف بوده است) و مجلس دوازدهم در ذکر شعرای عجم مانند فردوس، ابوالمفاخر رازی و... است.

۱- همان، ص ۴۷۳.

۲- شوشتری، قاضی نور الله. *مجالس المؤمنین*. تهران: اسلامیه، ص ۳.

شوشتری خود نیز فردی دارای عدالت و تقوی بوده است. در هر مورد از این مجالس، نمونه هایی را می آورد و به اختصار توضیح می دهد. در قسمت پایانی سوره دهر و قیامت را نیز می آورد. این کتاب در ۱۰۲۶ در تهران توسط شیخ موسی طهرانی در کارخانه عالیحضرت باقر طهرانی چاپ شده و این اولین چاپ این کتاب بوده است.

۷- تحفه سامی. یا تذکره سامی مشتمل بر احوال سرایندگان فارسی زبان نیمه اول قرن دهم هـ.ق. است؛ تألیف سام میرزا، دومین پسر شاه اسماعیل صفوی که در ۹۲۳ متولد شد و در ۹۶۹ هـ.ق. وفات یافت.

این کتاب دارای یک دیباچه و هفت صحیفه و یک ذیل است. دیباچه کتاب با حمد خلونند و نعمت رسول اکرم و خاندان پیامبر آغاز می شود و تعریفی از شعر و شاعری می کند.

مؤلف سبب تألیف کتاب را نبودن آثاری درباره شاعران در زمان خود ذکر می نماید.

هفت صحیفه کتاب به ترتیب شامل شرح حال ۹۹ تن از شاهان و بزرگان، ۱۴۲ تن از سادات و علماء، ۳۴ تن از وزراء و اعیان و ۶۹ تن از دانشمندان و مأموران ۳۷۱ تن از شعرای صاحب تخلص، ۳۰ تن از شعرای ترک فارسی گوی و ۴۶ تن از عوامی که شعر سروده اند می شود.

بررسی خصوصیات شاعران، در این کتاب، بر اساس حالات صوری و معنوی، تحصیلات پیشه، حوادث زندگی، تسلط به شاعری و گاه زمان مرگ و تولد است و هیچ نظم و قاعده خاصی ندارد. همچنین در این کتاب از خوش نویسان، نقاشان، قصه خوانان، نوازندگان و موسیقی دانان قرن دهم نیز نامی برده شده است. سام میرزا در تحفه سامی حتی از دشمنان حکومت هم نام می برد و فضایل آن ها را بر می شمرد. در سال های بعد این کتاب آثاری چون تذکره نصرآبادی، ریاض الشعراء، مجمع الفصحاء... را تحت تأثیر خود قرار داد.^۱

۸- تذکره نصرآبادی: تذکره شاعران فارسی گوی دوره صفوی است. تألیف محمد طاهر نصر آبادی، با جملاتی به نثر مصنوع در حمد خدا شروع می شود.

کتاب شامل فصل های مختلف است. ۱- مقدمه درباره شاهان و شاهزادگان صفوی. ۲- درباره امیران و مالزمان دربار صفوی. ۳- ذکر سادات و غبا و اشعار برخی از آن ها. ۴- دانشمندان، خوش نویسان و متصوفه. ۵- شرح حال شاعران عراق، هند، خراسان و ماورالنهر. ۶- درباره خویشان مؤلف و زندگینامه آن ها. ۷- ماده تاریخ و معما. نصر آبادی در فصل های اول و دوم کتاب خود را به برخی

خاندان های اشرافی سادات، غیبی زادگان صفوی که در اداره کشور دخالت داشتند معرفی می کند و بسیاری از مناسب و عنوان های اداری و حکومتی عصر صفوی را نام می برد.^۱

کتابهایی که به عربی توسط رجال نویسان در قرن ۱۰ تا ۱۲ نوشته اند در اول کار ذکر کردیم. از بین این کتاب ها من به دو کتاب صفوه الآثار فی اخبار الاخیار، عبدالکریم اردبیلی و نجوم السماء، محمد علی کشمیری دست پیدا نکردم.

لولین کتابی که در اینجا به توضیح آن می پردازیم کتاب *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات* از محمد باقر خوانساری است. الروضات عنوانی است کلی برای شماری از کتابهایی که توسط علمای شیعه در موضوعات گوناگونی مانند ادعیه، مزارات، علم رجال، علم اخلاق و مسایل کلامی نگارش شده است.

روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات کتابی است به زبان عربی، در شرح حال رجال و راویان حدیث و برخی ادبا. خوانساری چهار سوقی اصفهانی، سید محمد باقر بن زین العابدین موسوی مجتهد، فقیه، محدث، رجالی، ادیب و شاعر که در ۲۲ صفر ۱۲۲۶ هـ.ق. در خوانسار اصفهان به دنیا آمد. نزد جد و پدر دانشمند خود، سید محمد باقر شفق حجت الاسلام اصفهان و حاج سید ابراهیم قزوینی و سید صدرالدین عاملی و شیخ محمد تقی رازی و میرسید محمد شهبهانی و حاج محمد ابراهیم کرباسی و جمعی دیگر از استادان بزرگ مثل شیخ انصار و ملا محمد حسین کرمانی تلمذ کرد و فقه حدیث و کلام را آموخت.

از شاگردان او نیز می شود به سید محمد کاظم یزدی صاحب *عروه الوثقی*، سید محمد باقر، محمد حسین سلطان آبادی، میرزا حیدر علی سدهی، سید محمد اسماعیل قاینی و شیخ قاسم نجفی اشاره کرد.^۲

مؤلف در نظم و نثر عربی و فارسی نیز دست تمام داشته و کتابهای زیادی را نوشته است، مانند *ادب اللسان، البیاض، حواشی ریاض و ...* البته در علوم دیگر نیز مؤلف تألیفاتی دارد، مانند *جوهر الآثار و جواهر الابرار، رساله فی الخمس، طرف الاخبار تحف الاخیار، رساله فی الفقه و ...* رحلت او نیز در سال ۱۳۱۳ هـ.ق. بود و در تخت پولاد اصفهان مدفون شد. اکنون به معرفی کتاب *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات* می پردازیم.

۱- دانشنامه جهان اسلام، مهران افشاری، ج ۶ ص ۷۹۴.

۲- خوانساری، محمد باقر. (۱۳۶۰). *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*. مصحح حاج سعید طباطبایی. تهران:

دسته بندی کلی کتاب به دو قسمت است؛ قسمت اول شرح احوال فقهای شیعه و قسمت دوم مخصوص افراد اعلام و بزرگان غیر از فقهای شیعه که شامل علمای غیر فقهی شیعه و سنی می شود. در هر بخش از این کتاب ترتیب حروف الفبایی در حرف اول و دوم است و در بسیاری از بخش های کتاب، قرون هجری و تقدم قرنی به قرن دیگر هم در نظر گرفته شده است. به عنوان مثال اسامی فقهای شیعه که نامشان با همزه شروع شده، اسامی حکمایی که نامشان با همزه شروع شده و اسامی فاضلان شیعه و سنی که نامشان با همزه شروع شده، اسامی ادبایی که نامشان با همزه شروع شده و ... پشت سر هم می آید و ذیل هر نامی نام کوچک و نسب کتب فرد، خدمات، مهارت ها و ... آورده می شود.^۱

آن طوری که مؤلف کتاب می گوید ۳ سال آخر عمر خود را بر روی این کتاب گذاشته است تا بتواند شرح حال رجال را بنویسد و اطلاعات کاملی را جمع آوری کند. این اطاعات در ۴ جلد کتاب تدوین شد و مؤلف در خصوص عقیده و مسلکی که درباره هر کس بیان کرده، جستجو های فراوانی را به عمل آورده و علاوه بر آن درباره شهرها هم مطالب زیادی را بیان نموده است. کتاب دارای باب تهیه و القاب نیز می باشد.

بر این کتاب حدود پنجاه فهرست نوشته شده است. از جمله این فهرست ها *ابواب الروضات* تألیف مرحوم شیخ محمد باقر الفت اصفهانی است. اولین فهرست بر این کتاب توسط میرزا اعطاء الله فرزند محمد باقر، به نام *مفتاح الروضات* تهیه شده است. حواشی و تعلیقات بر این کتاب نیز بسیار زیاد است، مانند حواشی الفت اصفهانی، حواشی حاج سید احمد روضاتی، حواشی آقای آقا سید عبدالحجه بلاغی به نام *تقد الروضات* و حواشی شیخ محمد اصفهانی.^۲

محمد باقر خونساری برای تألیف این کتاب مهم از منابع بسیاری استفاده کرد. مثلاً *لبطال الباطل* ابن روزبهان، *اغانی ابوالفرج اصفهانی*، *تاریخ بغداد* خطیب، *تاریخ ابن بخار*، *تذکره الاولیاء* شیخ عطار، *تاریخ اعثم کوفی*، *انساب عبدالکریم سمرانی*^۳ و ...

جلد اول شامل مقدمه و حرف همزه تا جیم است و پایان آن سال ۱۲۷۱ هـ. ق. است. جلد دوم شامل حرف حاء تا آخر ظاء است و تاریخ پایان آن ۱۲۶۳ هـ. ق. است. جلد سوم شامل حرف عین تا

۱- همان، مقدمه:ص ۲.

۲- همان، ص ۳.

۳- همان، ص ۵.

آخر حرف لام است و تاریخ پایان آن ۱۲۸۴ هـ.ق. است. جلد چهارم نیز شامل حرف میم تا آخر حرف یاست و تاریخ پایان آن دوم ذی الحجه ۱۲۸۶ است.

مؤلف درباره اصفهان، ستایش و ذکر خوبی های آن هم مطالبی را آورده است. البته، جلدها در چاپ های مختلف، متفاوت است. مثلاً چاپ حیدریه تهران در ۱۳۹۰ هـ. ق. دارای ۸ جلد است. چاپ دارالاسلامیه بیروت در ۱۴۱۱ هـ.ق. نیز ۸ جلد است. و محمد باقر ساعدی نیز آن را در ۷ جلد ترجمه کرده است.

۱- *ریاض العلماء و حیاض الفضلا* از میرزا عبدالله افندی اصفهانی است.^۱ افندی شهرت عمومی اوست که یک لغت ترکی جغتایی یا مغولی است؛ به معنی سید، مولا، صاحب و قاضی و حاکم شرع. او در ۱۰۶۶ در اصفهان به دنیا آمد در ۷ سالگی پدر و مادر خود را از دست داد و تحت سرپرستی برادرش میرزا محمد جعفر قرار گرفت.

اساتید او آقا جمال الدین خوانساری و ملا محمد بن تاج الدین حسن مشهور به فاضل هندی بود افندی اصفهانی همیشه از اساتید خود با یک صفت زیبا یاد می کند. مثلاً از ملا محمد باقر مجلسی به نام استاد یاد می کند، آقا حسین خوانساری، استاد محقق؛ ملا محمد باقر فاضل سبزواری، استاد فاضل و از ملا میرزای شیروانی، استاد علامه تعبیر شده اند.

معروف ترین اثر افندی، کتاب رجال و تراجم اوست. به نام *ریاض العلماء و حیاض الفضلا*. افندی در ۱۱۰۶ هـ. ق. دست به تألیف این کتاب زد او در این هنگام ۳۹ ساله بود *ریاض العلماء* مشتمل بر دو قسمت است و هر دو قسمت به ترتیب حروف الفبا است. بخش اول آن ویژه علمای خاصه و مشتمل بر احوال رجال شیعه و آثار علمی و اجتماعی آن هاست. بخش دوم مخصوص علمای عامه و آثار علمی و اجتماعی آن ها اختصاص دارد و هر بخش این کتاب به پنج جزء تقسیم شده است. پنج جزء از اجزای دهگانه، دو جزء آن ویژه شیعه و سه جزء دیگر آن که از خاصه عامه می باشد، مفقود شده است.

از مجلدات خاصه قسم اول و چهارم آن مفقود شده است. بنابراین از بخش خاصه حروف «ه» به «ت» ج» از مجلد اول و حروف میم از بخش چهارم آن مفقود شده است. که این فقلان را با مراجعه به کتاب *امل الامل* می شود جبران کرد.^۲

۱- افندی، میرزا عبدالله (۱۳۶۶). *ریاض العلماء و حیاض الفضلا*. ترجمه محمد باقر ساعدی. مشهد: آستان قدس رضوی،

میرزا عبدالله افندی در نگارش این کتاب، زندگانی بعضی از علما را به اختصار آورده است و در آن از تاریخ تولد، وفات و اسامی استادان یا برخی از سفرهایی که انجام داده اند، صحبت می کند. تکیه اصلی مؤلف بررسی عناوین آثار علما و بزرگان و تحقیق در درست یا نادرست بودن آن است و شاید بتوان امتیاز این کتاب را در این داشت که مؤلف تنها به نقل از کتاب ها متکی نبوده، بلکه نیمی از عمر خود را در سفر گذرانده و از علما و بزرگان هر دیار اطلاعاتی را کسب کرده است. او در بیان شرح حال علمای معاصر خود از کتاب *أمل الأمل* هر عاملی نیز استفاده کرده است.

سفرهای افندی بیشتر به سرزمین هایی مثل مصر، حجاز، یمن، عراق، لبنان، سوریه، اندونزی، حضرموت، گرجستان، ارمنستان، کشمیر و ... بوده است.

فوائد اصلی ریاض العلماء و حیاض الفضلا را می شود این طور بیان کرد:

با مراجعه به این کتاب، آشنایی با نسخه ها و مخطوطات موجود عربی و فارسی که در آن زمان در کتابخانه های عمومی و خصوصی نگهداری شده و ذکر مشخصات کتابشناسی و نسخه شناسی آن ها توسط مؤلف امکان پذیر است در واقع این کتاب از جهتی فهرستی از نسخه های خطی کتابخانه های آن زمان می باشد و خود مؤلف هم نسخه های متفاوت را مقابله کرده و با دقت نظر آن ها را مورد استفاده قرار داده است. همچنین افندی از برخی از کتابها نسخه برداری کرده است. فایده دیگر، اطلاعات جغرافیایی آن است که مؤلف گاه از مشاهدات خود و گاه از کتاب های قبلی نیز استفاده کرده است. فایده دیگر این کتاب اجازه نامه های محدثان و فقیهان است. متن صدها اجازه نامه در این کتاب آورده شده است. همچنین افندی از برخی از کتابها نسخه برداری کرده است. فایده دیگر این کتاب، اطلاعات جغرافیایی این کتاب است، مؤلف در این باره گاه از مشاهدات خود و گاه از کتابهای قبل از خود نیز استفاده کرده است. علاوه بر این کتاب حاوی اجازه نامه های محدثان و فقیهان نیز هست. متن صدها اجازه نامه در این کتاب آورده شده است و منبعی برای *روضات الجنات* خوانساری نیز بوده است.^۱

در واقع کتاب شرح حال علما از آغاز غیبت صغری تا ۱۱۱۹ هـ.ق. در بر می گیرد. این کتاب توسط محمد باقر ساعدی به فارسی ترجمه شده است.

۲- *لؤلؤ البحرين فی الاجازات و تراجم رجال الحديث*:^۱ تألیف یوسف بن احمد بحرانی معروف صاحب حقائق از علمای امامیه و شیخ اخباریه عصر خود و از ققهای طرلز اول شیعه مقلدات علوم و فنون ادب و بلاغت را نزد پدرش در بحرین فرا گرفت.

خانواده لو راهی قطیف شد و لو هنگامی که برای جمع آوری اثاث و تصفیة امور پدر و ارسال کتب در بحرین مانند با مشکلات زیادی مواجه شد بعد به پدرش در قطیف پیوست و در همان جا با خبر شد که خوارج خانه آن ها را آتش زده اند پدرش فوت کرد و مسؤولیت خانواده لو به گردن لو افتاد لو در قطیف از حوزه درس شیخ حسن ماحوزی بهره مند شد و بعد از آرامش بحرین به بحرین برگشت و به مدراج عالی اجتهاد رسید لو جز پدرش از محضر اساتید دیگری به نام عبدالله بن سید علوی نیز بهره جست. هنگامی که در سال ۱۲۳۵ هـ.ق. دوباره بحرین دست خوش آشوب شد به ایران آمد و به شیراز رفت و مورد استقبال حاکم شیراز قرار گرفت. و آن جا به تألیف روی آورد. و کتاب *حلیق الناظره فی احکام العتره الطاهره* را نوشت. به دلیل این که لو اخباری صرف و تندروی بود و در این مدت اصولیون به قدرت رسیده بودند خانه و کتابخانه لو غارت شد لو به قزوین رفت، آن جا نیز آرامش نیافت و همیشه با اصولیان دست به گریبان بود و سرانجام بعد از ۲۰ سال تدریس قزوین در فوت کرد.

کتاب وی اجازه ای مبسوط برای شیخ حسین بن شیخ محمد و شیخ خلف بن عبد علی برادرزاده های وی است. این کتاب دارای فوائد رجالی بسیار و شرح حال اکثر علمای عصر خود تا زمان صلوقین و از منابع مهم رجالی است. وی در این کتاب نام ۱۳۳ تن از علماء، فاضلان و ادیبان را می آورد درباره افراد اقوال دیگر صاحب نظران مانند قاضی نور الله شوشتری و میرزا عبدالله افندی را می آورد حروف الفبا را در بیان نام افراد رعایت نمی کند و از هر جا مطلبی گرفته شده است. اسم کتاب به همراه نویسنده آن می آید.

۳- *انوار البهرین فی تراجم علماء القطیف و الاحساء و البحرين*^۲ از شیخ علی بلادی بحرانی. کتاب رجالی شیعی و منطقه ای است. شیخ علی (۱۲۶۹-۱۳۴۰) فرزند شیخ حسن بن علی بن سلیمان بن احمد آل حاجی بلادی بحرانی، از علمای شیعه بحرین بود. این کتاب مقدمه ای در تاریخ بحرین لرود و به شرح حال علمای شیعه بحرین می پردازد. باب اول این گونه است باب دوم در شرح حال علمای

۱- یوسف بن احمد براتی. *لؤلؤ البحرين*... مصحح سید محمد صادق بحر العلوم، قم: مژسه آل بیت.

۲- علی بلادی، *انوار البهرین*، قم، مرعشی نجفی، مقدمه، الف تا د

شیعه قطیف و باب سوم در شرح حال علمای شیعه احساء است. بعد از این ۴۰ حدیث در فضایل اهل بیت یاد می‌کند. این کتاب مرجع محققان از جمله اعیان الشیعه می‌باشد.

پایان کتاب در ۱۰ جمادی الثانی ۱۳۲۷ هـ.ق. است. نسخه مؤلف در کتابخانه سید حسن صدر در کاظمین است. در ۱۳۷۷ در نجف در چاپخانه النعمان چاپ شد. دومین چاپ آن در ۱۴۰۷ هـ.ق. توسط کتابخانه آیت الله مرعشی در قم صورت گرفت.

۴- *انوار النعمانیة فی معرفه النشأه الاسلامیة*^۱ کتابی است به عربی نوشته سید نعمت اله جزایری شوشتری وی کتاب خود را در سه باب مرتب ساخته است.

باب اول احوال انسان است قبل از ولادت؛ باب دوم احوال انسان از ولادت تا وفات؛ باب سوم سرنوشت انسان بعد از مرگ تا رفتن به بهشت یا دوزخ.

جلد اول در باب اول مشتمل بر اتوار است که با تاریخ ائمه شروع می‌شود و اقدامات امامان را بر می‌شمرد تا به امام حسن عسگری می‌رسد. جلد دوم شامل شرح حالی از صاحب الزمان و مسأله غیبت است و این روند ادامه پیدا می‌کند تا به شاه اسماعیل صفوی می‌رسد. چند فرقه را نام می‌برد و از صوفیان و صوفیان شیعه یاد می‌کند. احوال آن‌ها را نیز می‌آورد. احوال قلندریه را توضیح می‌دهد و عقاید آن‌ها را بیان می‌کند. علمای اهل سنت بغداد را می‌آورد و رجال ثقه را نام می‌برد و در مورد آن‌ها توضیح می‌دهد. جلد سوم درباره احوال غیبت است. و زندگانی برخی از رجال بزرگ صفوی را مانند علامه مجلسی و محقق لردبیلی می‌آورد. در جلد چهارم مسائل فقهی را مطرح می‌کند؛ علم الهدی، محم بن مسلم، ابوحنیفه را نام می‌برد و درباره آن‌ها توضیح می‌دهد.

این کتاب چاپ‌های مختلف دارد. بهترین آن تصحیح مرحوم قاضی طباطبایی است که شیخ محمد تقی اصفهانی آن را به فارسی برگردانده است.

۱- *اهل الآمل فی ذکر علماء جبل عامل*: از محمد بن حسن حر عاملی است وی از اکابر علمای دینی بود که شیخ المحدثین بوده و به شیخ حر عاملی معروف است. در ۱۰۳۳ هـ.ق. در قریه ای از دیهات جبل عامل متولد شد. نزد پدر و عموی خود شیخ محمد و جد مادری خود شیخ عبدالسلام بن محمد و دایی پدرش شیخ علی بن محمود و دیگر اکابر تلمذ نمود. چهل سال در سرزمین خود ماند و در آن مدت دوباره به حج رفت. به مقام شیخ الاسلامی و قاضی القضاتی رسید و مورد احترام ملامحمد باقر مجلسی و شاه سلیمان صفوی بود. این کتاب دو قسمت است. مقدمه کتاب که در آن مؤلف از حدود ۲۸

نفر اسم می برد این افراد همدلنی اجناد و اقوام مؤلف بودند که باعث رشد فکری او شدند بعد از نام این افراد مؤلف از ۱۷ تن از اساتید خود یاد می کند مانند شیخ علی صاحب کتاب الدر المنشور و فیض کاشانی صاحب کتاب الوافی، بعد ۲۳ تن از شاگردان خود را نام می برد مانند حاج محمود میمنندی و سید نورالدین کشمیری.

قسمت اول کتاب مختص شرح حال علماء جبل عامل است. سال تولد و مرگ، اسم کتاب ها و نسب فضلا را می آورد در این قسمت ۲۱۴ نفر را معرفی می کند در این بین از زنان فاضل هم یاد می کند هر فردی بنا به اسم کوچک در گروه الفبایی خود آورده شده است. باب آخر باب ؟ و القاب است. حر عاملی القابی چون سید و شیخ را در نظر نگرفته است.

قسمت دوم این کتاب که به نام تذکره المتبحرین فی العلماء المتأخرین نامیده شده است، حاوی نام علمایی است که بعد از شیخ ابی جعفر طوسی و بعضی از معاصران و خویشاوندان او در جبل عامل بوده اند در این بخش ۱۱۲۴ نفر را ذکر می کند که بسیار مختصر توضیح داده شده است و در خیلی جاها مؤلف به تاریخ تولد، وفات و مهمترین کارهای افراد بسنده می کند افرادی که در این گروه هستند شامل عالمان، فاضلان، محققان و عارفان می باشند علاوه بر این، این کتاب شامل فهرست احادیث شیعه، فهرست اماکن و بقاع و فهرست اعلام می باشد.

بر این کتاب حواشی مختلفی نوشته شده است از جمله:

- ۱- تسمیم *أمل الأمل* از سید امیر ابراهیم تبریزی قزوینی، ۲- حواشی *أمل الأمل* از ابراهیم قزوینی، ۳- منتخب *أمل الأمل* از محمد ابراهیم شیرازی، ۴- تعلیقه *أمل الأمل* از محمد باقر مجلسی، ۵- منتخب *أمل الأمل* از محمد تقی گلپایگانی، ۶- تکلمه *أمل الأمل* از سید حسن الصدر، ۷- حواشی بر *أمل الأمل* از سید حسن صدر، ۸- *اشتبهات الأمل* از میرزا عبدالقندی، ۹- *اجازه سید عبدالجزایری تستری*، ۱۰- *تعلیقات علی الأمل* از نعمت ا. جزایری.

نتیجه

با رشد افکار و اندیشه های شیعی، کوشش علماء بر این گرایش بیشتر شد. علومی مانند علم رجال، علم حدیث، کلام، فقه و ... گسترش پیدا کرد. کتاب های مختلفی در هر شاخه از این علوم تألیف شد و عالمان زیادی مهاجرت کردند. با مهاجرت علما تقریباً می شود گفت نهضت ترجمه هم پا گرفت. کتاب های بسیار زیادی در علم رجال در این عصر داریم که این مقاله تنها گوشه ای از آن ها بود.

کتابنامه

۱. افندی اصفهانی، میرزا عبدالله (۱۳۶۶). *ریاض العلماء و حیاض الفضلا*. ترجمه محمد باقر ساعدی. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس، ۲ جلد.
۲. بلاذی بحرانی، شیخ علی (۱۴۷۵ق.). *انوار البدرین فی تراجم علماء القطیف و الاحساء و البحرین*. قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.
۳. بهبهانی، آقا احمد (۱۳۷۲). *مرآت الاحوال جهان نما*. تصحیح علی دوانی. تهران: مرکز فرهنگی قبله، ۲ جلد.
۴. تکابنی، میرزا محمد (۱۳۸۰). *قصص العلماء، مقدمه و تصحیح محمد رضا حاج شریفی خوانساری*. تهران: مؤسسه حضور.
۵. جری، عبدالکریم (۱۳۶۱). *تذکره القبور یا دانشمندان و بزرگان اصفهان*. تصحیح مصلح الدین مهلوی. بی جا: بی نا.
۶. جزایری، نعمت الله *انوار النعمانیه*.
۷. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۵ق.). *املی الأمل فی ذکر علماء جبل عامل*. تحقیق احمد حسینی. بغداد: مکتبه الندلس.
۸. حسینی خاتون آبادی، عبدالحسین (۱۳۵۲). *وقایع السنین و الاعوام*. مقدمه نجفی مرعشی، تصحیح محمد باقر بهبودی. تهران: چاپ اسلامی.
۹. هجرانی، شیخ یوسف بن احمد (۱۹۹۶م.). *اولو البحرین فی الاجازات و تراجم رجال الحدیث*. چاپ محمد صادق بحر العلوم. قم: مؤسسه آل بیت.